
KAKS MAJORIT
KAHEL POOL LÄÄNEMERD
Väljaõeldu ja väljamõeldu
Carl Axel Mothanderi romaanis
President

Mart Kuldkepp

Kuidagi ei saa öelda, et Carl Axel Mothanderi (1886–1965) nimi oleks Eestis unustusse vajunud. Kirjastuselt Ilmamaa on alates 1997. aastast ilmunud juba neli trükki tema mälestusteraamatust *Parunid, eestlased ja enamlased* (Baroner, bönder och Bolsjeviker, 1943), milles 1928. aastal baltisaksa aadlidaami Benita von Wrangeliga abiellunud ja Tohisoo mõisahärraks hakanud riigirootslane Mothander jutustab huvitavaid lugusid elust Eesti Vabariigis (Mothander 2010).¹ 2011. aastal jõudis eesti keelde tema teinegi teos, *Rootsi kuninga valge laev: Seiklusrikas mäng rannarootslastega* (Svenske kungens vita skepp: Det äventyrliga spelet om estlandssvenskarna, 1949), milles Mothander kirjeldab oma Saksa okupatsiooni aegseid avantiüire rannarootslaste evakueerimise puhul Rootsi (Mothander 2011).²

Eriti *Paruneid, eestlasi ja enamlasi* on vastu võetud elavalt ja hästi. Eestikeelse väljaande ilmumise järel arvustati teost nii kultuuriajakirjanduses (Kaalep 1997; Allpere 1997; Puhvel 1998) kui ka ajalehtedes (Alaküla 1997; Liivak 1997; Tonts 1997; Kivimäe 1997 jt). Hiljem on sellele teosele kui kultuuriloolisele allikale

---

¹2013. aastal ilmus raamatust Eestis ka rootsikeelne uustrükk, mis on varustatud fotode ja Torkel Janssoni eessõnaga (Mothander 2013).

²Mõlemad teosed on eesti keelde tõlkinud Anu Saluäär.

viidatud ka teadustöodes (nt Rohtmets 2010: 44–45; Liivik 2011: 45).

Tüüpilise näitena Mothanderi teose Eesti-retseptioonist võib tuua Jüri Aarma tutvustuse, kes peab raamatu tugevuseks ainulaadset pilguheitu Eesti Vabariigi aja majanduslikult vaesestunud, kuid endiselt kõrgklassi ellusuhtumisega baltisakslaste “õukonda”, kuhu eestlastel asja ei olnud (1997). Ka Sander Liivak peab teost “üsna erakordseks läbilõikeks Eesti esimese iseseisvusa ühiskonnast” ja tõstab esile Mothanderi kui kõrvalseisja võimet nii baltisakslaste kui eestlaste voorusi ja pahesid erapooletult kirjeldada ning hinnata (1997). Samuti tunnustatakse Mothanderi osavust kirjanikuna. Allan Alaküla nimetab Mothanderi esimese raamatu stiili ladusaks (1997). Toomas Hiio kirjutab, et rannarootslaste päästmise lugu *Rootsi kuninga valges laevas* on esitatud “värvikalt, mahlakalt, detailselt ja põnevalt” (2011).

Kriitilisemate iseloomustuste leidmiseks Mothanderi ja tema teoste kohta tuleb heita pilk tagasi aega, mil (balti)saksameelsust veel kuigi kergesti ei andestatud ning autori erapooletuks pidamisest oli asi kaugel. 1944. aastal kirjutab Ants Oras lühikeses arvustuses, et “järjestus “Paruneid, talupoegi ja bolševikke Eestis” on iseloomustav autori hoiakule” ning et “balti aadlivõsuga” abiellunud Mothander “võttis peagu ilma reservatsioonideta omaks balti endiste valitsejate suhtumise meie rahvasse”. Samas arvab Oraski, et Mothanderi kirjutamisoskus “väärrib mõningast tunnustust” ning kirjeldused Balti aadli elust pole “mitte ilma pitoreskse huvitavusest” (1944: 127–128).

Siinse artikli eesmärk ei ole õigustada ega tuua tänapäeva Orase põlvkonnale omast vastumeelsust baltisakslaste ja nendega lävivate inimeste vastu. Küll aga loodan mõnevõrra nüansseerida Eestis juba kinnistunud pilti Mothanderist ja tema kirjandusloomingust, tutvustades eelmainitud mälestusraamatutele täienduseks veel kolmandat, teistest paarkümmend aastat varasemat teost. 1923. aastal ilmunud romaan *President: Ühe veretu revolutsiooni lugu* (Presidenten: En oblodig revolutionshistoria) on Mothanderi loomingus eripärane seetõttu, et tegemist on ilukirjandusega. Ometi ei puudu ka selles autobiograafilised jooned, mis väärtustavad seda teost nii Mothanderi isiku, kuid mõnel määral ka Eesti ja Baltikumi ajaloo mõistmise allikana.

PRESIDENT KUI ROMAAN

Süžeelt on *President* poliitiline seiklusromaan. Loo peategelane, sarmikas rootsi major Ek saadetakse suurriigi Akvitaania ülesandel salajasele missioonile Lavoonia-nimelisse väikeriiki teisel pool Läänemerd. Ekil on ülesanne toime panna revolutsioon: kukutada valitsev rahvusdemokraatlik partei eesotsas president Pötzowiga ja aidata uuesti võimule kodanlased ning nende juht von Gutzmann.

Raamatu algusega on võimalik tutvuda käesolevas *Akadeemia* numbris. Tõlge hõlmab 205-leheküljelisest romaanist viiskümmend kaks lehekülge, s.t umbes neljandiku, mis minu arvates on ühtlasi teose kõige huvitavam ja paremini kirjutatud osa. Edasi lugedes tekib aga üsna pea mulje, et autor väsib ja kaotab loo vastu huvi. Saladuskatte all ettevalmistatud revolutsiooni kujutamine (õigemini kujutamata jätmine) paarkümmend lehekülge hiljem on täiesti antiklimaksiline. Ülejäänud osa teosest täidavad veidrad seiklused ja klišeelikud armulood. Pärast vana korra kukutamist saavad politseiülem Allkist ja major Ekist pikema jututa parimad sõbrad. Allki armub uue presidendi von Gutzmanni tütresse ja nad saavad peaosad seiklusfilmis. Võimult tõugatud Strandt röövib parunessi ja põgeneb temaga Stockholmi, kuid süžeeleini lõpeb järsult ning tegevus pöördub tagasi Lavoonia-ssse. Tagatipuks selgub, et Herman von Gutzmanni asemel on presidendiametisse sokutatud hoopis tema kaksikvend Wilhelm. Intriigi taga on major Eki peale solvunud Claire Parfaite, kes oli asja ette võtnud lihtsalt igavusest.

Raamatu alguses tähtsad probleemid, nagu Akvitaania ja Prantsusmaa välispoliitiliste huvide temaatika ning kodanlaste ja demokraatide vastuolud Lavoonias, kaovad tekstist peaaegu jäljetult. “Vastuoluline” major Ek osutub kokkuvõttes väga üheplaaniliseks tegelaseks ning ülejäänud tegelaskujud ei millekski enamaks kui karikatuurideks. Peaaegu kõik romaani alguses avatud süžeeleimid jäävad lahtiseks ning lõpplahendus jätab väga kunstliku ja ülepingutatud mulje. Mis eesti lugeja seisukohast aga vahest kõige olulisem: pärast tõlgitud tekstikatke lõppu kaovad peaaegu täielikult kirjeldused Lavoonia pealinna Kallivali veidrast elust, mille taga on aimata Mothanderi 1919. aastal kogetud Tallinna-muljeid.

Kuna analüüsi või õieti lugemistki väärt on ainult romaani *Aka-deemiasse* tõlgitud osa, siis keskendun järgnevalt just sellele.

PRESIDENT KUI TEGELIKKUS

Presidendi tõsielulisuses pole kahtlust. Tuntud Rootsi poliitikule ja endisele Stockholmi linnapeale Carl Lindhagenile³ 1941. aastal saadetud kirjas mainib autor 1921. aastal puhkenud skandaali, mis sundis teda kodumaalt lahkuma. Kuna sündmuste selline käik oli Mothanderi plaanid segi löönud — ta kavatses uuesti Rootsi sõjaväe teenistusse astuda —, märgib ta, et “[n]üüd kirjutasin ma kiiruga oma sõjaaegsetest üleelamistest — või õigemini öeldes nende põhjal — romaani Hökerbergi kirjastusele ning nende rahadega läksin ma välismaale, kus mind Saksamaal ajakirjandusringkondades üsna peatselt hästi vastu võeti”.⁴

Kõnealune romaan saab olla ainult *President*. Asjaolu, et tekst on kirjutatud kiirustades ning puhtalt rahateenimise eesmärgil, selgitab mingil määral selle kirjanduslikke vajakajäämisi. Pealegi märgib Mothander teises kirjas Lindhagenile, et kirjastuse omanik Lars Hökerberg on tema koolivend.⁵ Pole võimatu, et see hõlbustas kahtlase väärtusega teose avaldamist. Tähelepanuväärseim on siiski väide romaani autobiograafilisusest. Kuidas väljenduvad *Presidentis* need “sõjaaegsed üleelamised”, mille põhjal Mothander oma teose kirjutas?

Mõnel määral saab teksti alt tegelikkust otsides tugineda Kaido Jaansonile, tõenäoliselt ainsale autorile, kes teose ajaloolisele taustale varem tähelepanu on pööranud. Oma 1987. aastal ilmunud raamatus *Draakoni hambad*, mis käsitleb Eesti Vabadussõjas

³Mothander oli Lindhageniga tuttav juba ajast enne Esimest maailmasõda, mil ta töötas Lindhageni alluvuses Stockholmi eestkosteametis. 1934. aastal oli Lindhagen Mothanderi tema Tohisoo mõisas külastanud. Vt Lindhagen 1939: 379.

⁴Vt Stockholms Stadsarkiv (Stockholmi Linnaarhiiv, edaspidi SSA), Carl Lindhagens Samling, B 5, Vol. 141, Mothander Lindhagenile 20.1.1941, lk 3.

⁵SSA, Carl Lindhagens Samling, B 5, Vol. 141, Mothander Lindhagenile 11.7.1943, lk 2.

osalenud Skandinaavia vabatahtlikke, kirjutab Jaanson Mothanderi romaani kohta järgmist:

Teose positiivset poolt esindasid rootslane ja kohalikud vene valged. Põliselanikele — juhtideni välja — oli jäänud üksnes negatiivne iseloomustus: kurjategijad, petised või vähemalt lollpead. Lugu algab veebruaris 1918, mil majorist pataljoniülem oli peategelasena saabunud Lavonia pealinna Kallivali hotelli “Du Nord”. Aukraad oli õige reservatsioonidega, hotelli nimi ilma nendeta. Sellessamas auastmes Mothander oligi ise kamandanud Tallinna hotellist oma Narva all viibivat korpust täpselt aasta hiljem. Kõik see on tal raamatus mingi O. Henry “Kapsad ja kuningad” laadis, puudu jääb autoril huumorimeelest ja fabuleerimisoskusest. Küll annab teos selge pildi tema suhtumisest eestlastesse. [---] Eesti kodanlust abistama ei tõtanud need mehed küll poolehoiust või sümpaatiast (Jaanson 1987: 47).

Jaanson eksib sündmustiku alguse paigutamisega 1918. aasta veebruarisse. Major Eki selleaegset tegevust “pataljoniülemana äsja iseseisvunud väikese riigi armees” raamatus küll mainitakse, kuid tekstist tuleb välja, et Eki töö Akvitaania saatkonnas Stockholmis algas 1918. aasta sündmustest aasta hiljem ning major saab uuesti Kallivali omakorda kaks aastat pärast seda (Mothander 1923: 10). Seega võib romaani tinglikuks tegevusajaks pidada 1921. aastat — ehkki pole kahtlust, et selle aluseks olevad “sõjaaegsed üleelamised” leidsid tegelikult aset 1919. aastal.

Lavoonia samastamine Eesti Vabariigiga ja Tallinna äratundmine “keskaegsete majade ning punaste kivikatustega” Kallivalis (Mothander 1923: 8) pole raske. Nagu märgib Jaanson, pole Mothander hotelli nime üldse muutma vaevunudki. Selge on seegi — nagu vihjab Mothander ise —, et reservlipnikust majoriks ülendatud Carl Axel Mothanderil ja fiktsionaalsel majoril Carl Fredrik Ekil on märkimisväärseid ühisjooni, mida käsitlen lähemalt allpool.

Teiste tegelaskujudega on lood keerulisemad. President Pötzowi nime taga aimub Konstantin Päts, kuigi Pätsi kuidagi sisulisemalt endise kellasepaselliga seostada on raske, ja Lavoonia armee ülemjuhataja kindral Waberi taga võib aimata Johan Laidoneri (ka tema oli endine Vene armee ohvitser) — ent paralleelid on nõrgad. Groteskne pilt Lavoonia eluolust, selle uuest

tõusikuklassist ja langenud vene aadlidaamidest põhineb väga tõenäoliselt Mothanderi enda kogemustel 1919. aastast.

Lavooniat vabadussõjas toetanud ning raudtee- ja põlevkivikontsessioone välja kaubelnud suurriik Akvitaania, mille saatkonna teenistuses major Ek seisab, sarnaneb pealtnäha kõige rohkem Suurbritanniaga. Samas on Akvitaania ilmselt ühisjooni ka Mothanderi tegeliku tööandja Ameerika Ühendriikidega (vt allpool). Prantsusmaa, Venemaa ja Saksamaa esinevad õige nimega.

Mõnel juhul on sarnasustest kõnekamad hoopis erinevused. Lavoonia lähiajalugu, nagu Mothander seda kirjeldab, lahknub huvitaval kombel Eesti Vabariigi omast. Lavoonia vabadussõda võideldi ja võideti nimelt kodanlaste, s.t baltisakslaste juhtimise all ning Pötzowi alaväärsed rahvusdemokraadid (s.t eestlased) haarasid võimu alles pärast vaenlase mahasurumist:

Sellal oli kodanlik partei olnud ülestõusu eesotsas, ent vaevalt olid vaenlased tagasi löödud, kui rahvusdemokraatlik enamus rahva nimel edasi tungis ja kukutas kodanlased, oma vihatud endised isandad (Mothander 1923: 13).

Märkimisväärne on seegi, et “kodanlasi” ei kujuta Mothander mitte eraldiseisva rahvusrühmana, vaid erakonnana, mis tugineb küll varasemale, suuresti saksa verd ülemklassile, kuid mille võimalike toetajatena nähakse ka põhirahvuse hulka kuuluvaid lavoonlasi, kes on pettunud kõlbluseta ja vastutustundeta rahvusdemokraatides. Major Eki konspireeritud revolutsiooni toetavad kokkuvõttes tegelikult peaaegu kõik Lavoonia elanikud, välja arvatud selle uue tõusikuklassi pahelisuse kehasus ja majori armurivaal, endine siseminister Juhan Strandt. Selles võib kahtlemata näha Mothanderi vastumeelsuse avaldust Eesti juhtivate isikute suhtes ning poolehoidu baltisakslastele.

Loetletud paralleelidest kõige huvitavamaks võib pidada romaani peategelase ja autori elukäigu sarnasusi ning ühtlasi ka välisriigi inspireeritud “kodanliku” revolutsiooni teematikat Lavoonias/Eestis. Kas Ek ja Mothander on teineteisega samastatavad ning kas romaanis kujutatud salajasel missioonil võis olla rööbikjooni Mothanderi enda tegevusega?

MAJOR CARL AXEL MOTHANDER JA MAJOR CARL FREDRIK EK

Kuna Carl Axel Mothanderi täielikku elulugu seni kirjutatud ei ole, tuleb tema elukäigu valgustamisel tugineda juhuslikumat laadi allikatele.⁶ Et kirjeldada Mothanderi tegevust romaani kirjutamisele eelnenud ajal, olen kasutanud kolme teksti, milles esitatud info pärineb Mothanderilt endalt. Võib loota, et ühine autoris muudab need allikad romaanile sobivaks võrdlusmaterjaliks. Teiste autorite andmeid Mothanderi kohta on valikuliselt esitatud allmärkustes.

Esimene neist allikatest on juba mainitud elulookirjeldust sisaldav kiri Carl Lindhagenile 1941. aastast,⁷ millest siinkohal piirdun *Presidendi* ilmumisele ajaliselt eelnevate sündmuste refereerimisega.

Pärast küpsuseksamite sooritamist õppis heal järjel ametnikuperekonnast pärit Mothander õigusteadust ning töötas ühtlasi mõnda aega tollis ja seejärel Stockholmi eestkosteametis (Förmyndarkammare). Siis asutas ta koos notarist sõbraga notaribüroo, millel hakkas minema päris hästi, nii et Mothander võis edasisest ametnikukarjäärist loobuda. Mothander märgib, et kirjutuslauatöö polnud tema jaoks ning ta ei suutnud alati õigel hetkel suud pidada, nagu nooremalt ametnikult oodati.

Edasi pidi Mothander alla vanduma oma teisele nõrkusele: teda haaras “lootusetu armulugu”, mis mõjutas Carl Axelit sel määral, et maailmasõja puhkedes astus tulevane major reservohvitseride kursusele, et niimoodi elu otsast alustada. Erialaks meditsiini valinud Mothander sai pärast kursuste läbimist 1916. aastal ohvitseriks (reservlipnikuks). Seejärel komandeeriti ta mitme allohvitseride kursuse juurde instruktoriks, mis, nagu Mothander kirjutab, ei olnud noorte reservohvitseride puhul tavapärane.

⁶Eesti keeles saab lühiülevaate Mothanderi elukäigust ka Carl Göran Andræ järelsõnast *Rootsi kuninga valgele laevale* (Andrä 2011).

⁷Carl Lindhagens Samling, B 5, Vol. 141, Mothander Lindhagenile 20.1.1941, lk 2–3.

Kui maailmasõja lõpu poole reservõppekogunemised läbi said,⁸ töötas Mothander lühikest aega majandusvalitsuse (Folkhushållningskommission) kaubandusosakonna juhataja abina. Seejärel osales ta Rootsi brigaadi koosseisus vabatahtlikuna Soome Vabadussõjas, kus oli väeosa meditsiiniteenistuse ülem. Seal jäi Mothander silma kindral Carl Gustaf Emil Mannerheimile, kellelt sai käsu formeerida üksik sanitaarpataljon. Mothander tuli sellega toime ning ta ülendati Soome sõjaväe majoriks.⁹

Pärast sõjategevuse lõppu sai Mothander ülesande luua veel kaks samasugust pataljoni, kuid rootsi ja soome rahvusrühmade vahel valitsenud pingete tõttu pidi Mannerheim ülemjuhataja kohast loobuma ning koos temaga lahkusid ka edasisse teenistusse jääda kavatsenud riigirootsi ohvitserid.

Pärast seda, kui Mothander oli “mõnda aega teeninud Ameerika Punase Risti juures” Stockholmis, tegi Soome riigihoidjaks saanud Mannerheim talle ettepaneku astuda Eesti sõjaväeteenistusse. Mannerheimi soovituskiri kaasas, läks Mothander 1919. aasta jaanuaris Eestisse, kuhu jäi kuni maikuuni. Seejärel astus ta taas Ameerika Punase Risti teenistusse, kus hoidis silma peal Eestisse toodavatel abisaadetistel.

1920. aastal kavatses Mothander läbida sõjakooli kursused ja hakata kaadrisõjaväelaseks, kui aastavahetuse järel leidis aset skandaal — Mothander mõisteti süüdi tühise rahahulga vargu-

⁸Einar Lundborgi mälestustes mainitakse kuuldusi, et Mothander oli oma Rootsi väeosast sunnitud lahkuma “ebanormaalsuse” (s.t homoseksuaalsuse) tõttu. Vt Krigsarkivet (Rootsi Sõjaarhiiv, edaspidi KrA), Einar Lundborgs arkiv, Vol. 1, Einar Lundborg, “Ett års krigstjänst i Estland. Mina upplevelser vid den estnisk-bolsjevistiska fronten 1919–1920” (edaspidi Einar Lundborgi mälestused), lk 9.

⁹Lühidalt on nn Soome haigepõetuspataljoni (Finska sjukvårdsbataljonen) loomisest juttu koguteoses *Den svenska insatsen i Finlands frihetskrig år 1918* (Wadner 1928: 67–68). Selle järgi oli Mothander saanud kõnealuse ülesande pärast Tampere lahingut ning pataljoni mõlemad kompaniid olid formeeritud ja Karjalasse teenistusse saadetud maikuuks.

ses¹⁰ —, mis edasistele plaanidele kriipsu peale tõmbas ning sundis teda raha teenimiseks ajaviiteromaani kirjutama.

Kirjas Lindhagenile ei räägi Mothander midagi oma tegevusest Eestis Rootsi korpuse organiseerijana ja juhina. Küll aga teeb ta seda 1938. aastal Vabadussõja Ajaloo Komisjoni palvel koostatud “Lühikeses teadaandes Rootsi Korpuse Eestimaal tekkimise ja organiseerimise kohta 1919”.¹¹

Selles kirjutises rõhutab Mothander eelkõige raskusi, mida vabatahtlike värbamine Rootsis kaasa tõi. Pärast Soome kodusõda oli rahva seas tekkinud tugev antipaatia edasiste antibolševistlike abiaktsioonide vastu. Ka Rootsi brigaadi endine juht kindral Harald Hjalmarsson, kes 1919. aasta jaanuaris Eestis tutvumisreisil käis, oli naastes soovitanud vabatahtlike värbamisest loobuda. Seetõttu kaotasid asja vastu huvi ka rahvuslikult meelestatud ringkonnad.

Trotsides Kindral Hjalmarssoni nõuannet, asus Mothander siiski “üksi ja omal vastutusel” Eesti poole tee. Helsingis sai ta soovituskirja riigihoidja Mannerheimilt, kes Mothanderi Soome Vabadussõja ajast hästi tundis. Sellega läks Mothander Eesti sõja- ja peaministri Konstantin Pätsi juurde, kes määras ta esmalt 5. jalaväepolku Narva, kus ta sai moodustada väikese rootslaste rühma.¹²

¹⁰Summa, mille Mothander Stockholmi Kuningliku Raamatukogu vestibüülis rippuva mantli taskust väidetavasti näppas, oli kõigest 37 ööri, kuid kuna samas oli varemgi ette tulnud selliseid vargusi, kahtlustati teda ka nendes ning määrati talle kohtuotsusega 75 krooni trahvi. Vt koopiaid Rootsi Välisministeeriumi Mothanderiga seotud dokumentidest: Sveriges Riksarkiv (Rootsi Riigiarhiiv, edaspidi SRA), Elmar Nymans Samling av estlandssvenskt material, 15, Vol. 3.

¹¹Eesti Riigiarhiiv (edaspidi ERA), f 2124, n 3, s 779: Carl Mothander. “Kurze Bericht über die Entstehung und die Organisation des “Schwedischen Hilfskorps in Estland 1919””.

¹²Tegelikult paiknes 5. jalaväepolk Rakveres. Einar Lundborg kirjutab, et esmalt oli Mothanderile tehtud ettepanek omaette ratsaväe- või merejalaväepolgu moodustamiseks, kuid Mothanderil oli “piisavalt aru peas”, et mõlemast võimalusest loobuda ning võtta vastu 5. polgu ülema asetäitja koht. Kuna Eesti selleaegses sõjaväes majori auastet ei olnud, ülendas Mothander end ise alampolkovnikuks (*överstelöjtnant*).

Peatselt algasid aga läbirääkimised sõjaministeeriumiga suurema hulga Rootsi vabatahtlike värbamiseks.¹³ Ehkki Mothander enda sõnul teadis, et meestele pakutav palk on väike ja vajalikku varustust vähe, oli ta arvanud, et Rootsi mainele Eestis tuleks selline abivägi ikkagi kasuks. Seetõttu sõlmis ta Pätsiga lepingu 400 (tegelikult 300) vabatahtliku värbamiseks Rootsis. Selle sammuga üles näidatud kergemeelsus ja liigne optimism, milles Mothander ennast ühelsateist aastat hiljem süüdistab, olnud täielikult tema enda süü.¹⁴

Edasises jutus kirjeldab Mothander üht raskust teise järel. Kuna ta pidi jääma Tallinnasse, et tegelda varustus- ja palgaküsimustega,¹⁵ saatis ta Stockholmi värbamist organiseerima kapten Wallgreni. Kohe järgnesid Rootsi vasakpoolse ajakirjanduse rünnakud ning Nils Edéni koalitsioonivalitsus keelas nii värbamise kui ka passide väljastamise Eestisse sõiduks. Büroo pidi tegutsema salaja ning väikeste palkade tõttu kogunes vabatahtlikke vähe. Värvatud said reisida ainult Soome, kus neile kui

---

Ka jäi Mothanderi “Rootsi eliitüksus” 5. polgus Lundborgi andmetel ainult ideeks. Vt KrA, Einar Lundborgi mälestused, lk 17.

¹³Rootsi korpuse liikmete mälestustes kirjeldatakse Mothanderi algatust Rootsi korpuse loomiseks eeskätt kui isikliku auahnuse väljendust. Conrad Carlsson kirjutab, et talle oli Rootsi vabakorpuse idee arusaamatu, sest tegutsevad Rootsi väeosad olid Eestis juba olemas ning jäi mulje, et “kaalul oli pigem isikliku kapriisi rahuldamine kui Eesti vabastamine” (1937: 128). Einar Lundborgi sõnul õnnestus Mothanderil oma suurejooneline plaan Rootsi korpusest (esialgse kõlava nimega “Rootsi kaart”, *Svenska Gardet*) läbi suruda seetõttu, et ta oskas inimesi, sh kogenud Eesti kindraleid, osavalt ära rääkida. Vt KrA, Einar Lundborgi mälestused, lk 18.

¹⁴27. jaanuaril 1919. aastal Mothanderi ja sõjaminister Pätsi vahel sõlmitud lepingut vt ERA, f 2124, n 1, s 602, l 28. Einar Lundborg kirjutab, et Mothanderi plaanid seoses Eestiga olid märkimisväärselt ulatuslikud. Kord olevat ta ütelnud oma adjutandile Samzeliusele: “Ma näen oma suurima hetkena seda, kui olen suutnud Eestisse rajada posti, telegraafi, raudteed, politsei, kooli jne — kõik Rootsi eeskujul järgi.” Vt KrA, Einar Lundborgi mälestused, lk 18.

¹⁵Mothanderi värbamiskontor asus Tallinna hotelli Du Nord numbritoas nr 6 (Ericson 1993: 22).

rootslastele tehti aga edasisõiduks takistusi, kuni lõpuks Mannerheim isiklikult Mothanderi palvel asjakäiku sekkus.

Vabatahtlikud, kes Tallinnasse jõudsid ja sealt edasi Narva saadeti, olid Soomes kogetud raskuste ja viletsa varustuse tõttu halvasti motiveeritud. Et meestele palka maksta, oli Mothander sunnitud mitu korda isiklikku laenu võtma. Pidevat muret tekitasid alkohol, kergemeelsed naised ja korpuse ebasoovitav mõjutamine Narvas. Vaatamata sellele õnnestus Mothanderil asju käigus hoida ja ta oli lähedal oma eesmärgile — Rootsi korpuse kui taktikalise üksuse lahinguvalmidusse viimisele —, kuni Franchi skandaal kõigele kriipsu peale tõmbas.

Nimelt saabus Mothanderile Tallinnasse teade, et Narvas on Rootsi korpuse ohvitseridest koosneva sõjaväljakohtu otsusega maha lastud varem Rootsi korpuse kuulunud, kuid Balti pataljoni parun Stackelbergi käsutusse üle läinud leitnant Josef Franchi. Franchi koos ühe kaaslasega oli Stackelbergilt saanud ülesande Balti pataljoni üle meelitada kaksikümme korpuse liiget, kellest pidi loodama eraldi suurtükipatarei. Sellesuunalise kihutustöö eest Franchi arreteeriti, mõisteti kohapeal moodustatud välikohtu otsusega surma ja kolm Rootsi allohvitser lasid ta Narva kaldapealsel järgmisel päeval maha (Ericson 1996a: 143).¹⁶ Mothanderi teada oli mahalaskmine samuti kuidagi seotud tema vastu suunatud mässukatsega teiste salga ohvitseride poolt.

Seepeale sai Mothander ülemjuhatajalt käsu tuua väeosa Narvast Paldiskisse, kus ta astus ülema kohalt tagasi ja andis komando üle oma järeltulijale major Lambert Hällénile. Franchi loo tõttu, mis Rootsis suure skandaali põhjustas, lõppes vabatahtlike juurdevool täiesti.¹⁷

---

¹⁶Franchi arreteeriti 1. märtsil 1919 (Ericson 1993: 22). Täpsemalt annab Mothanderi seisukohti Franchi juhtumise edasi “Karl-Axel Mothanderi” ülekuulamisprotokoll Sõjaväe Ringkonna Kohtu uurija poolt (14.3.1919). Nii see kui ka teised juhtumi uurimisega seotud dokumendid on kogutud eraldi kausta: ERA, f 2315, n 1, s 25.

¹⁷Vt Laidoneri päevakäsku 29. märtsist 1919, millega anti õigus Franchi surma mõistnud ohvitseridele ning leping Mothanderiga lõpetati: ERA, f 2124, n 1, s 602, l 68–69. Hällén tegi mai algul ettepaneku demoraliseerunud väeosa laiali saata, millega Laidoner nõustus: ERA, f 2124, n 1, s 602, l 112.

Mothander rõhutab, et oli korpuse nimel väsimatult pingutanud ja oma kodumaa avalikule arvamusele vastuoolu ujunud. Väheväärtuslik isikkooseis, Rootsi-vastased meeleolud Soomes, vähene raha ja ebapiisav varustus ning “vastutöötava mõju avaldamine üksusele” ei lubanud tal aga oma algeesmärke saavutada.

Kolmas Mothanderi elukäigu kohta andmeid sisaldav allikas on “reservlipnik Karl Axel Mothanderi” 10. veebruaril 1921. aastal toimunud ülekuulamise protokoll. See leidub Rootsi Kindralstaabi arhiivis ja lisatud ääremärkuse järgi on selles esitatud andmeid kontrollitud Ameerika sõjaväeatašee kolonelleitnant William M. Colviniga.¹⁸

Mothander tunnistas, et kui ta oli 1918. aasta augustis Soomest tagasi Rootsi tulnud, pöördus ta koos kahe teise sõjast osa võtnud ohvitseriga Ameerika Stockholmi saatkonna sõjaväeatašee kolonel Colvini poole, et uurida, kas neil oleks võimalik astuda Ameerika interventsioonivägede teenistusse Murmanskis. Palve lükati tagasi, sest mehed ei olnud Ameerika kodanikud, ent Colvini parem käsi kapten Charles H. Thorling tegi saatkonna nimel Mothanderile teise ettepaneku: käia Soomes ja välja uurida, milline on sealse elanikonna vajadus toidu- ja riideabi järele. Mothander võttis selle täiesti mittedalajase ülesande vastu ning muretses vajaliku informatsiooni. Tasuks sai ta saatkonnast 2000 krooni ning lisaks 1000 krooni reisikuludeks.

Seejärel tegi Thorling ettepaneku Mothanderile jätkata Ameerika saatkonna heaks töötamist. See pidi seisnema andmete kogumises Ameerika bolševike kohta nii Rootsis kui ka teistes Põhjamaades ning tasuks oli ette nähtud 500 krooni kuus ja reisikulude korvamine. Mothander võttis pakkumise vastu. Tema esimene ülesanne oli sõita Kopenhaagenisse ja teha kindlaks, kas bolševikust ajakirjanik John Reed viibib seal. Seda õnnestus Mothanderil kinnitada. Seejärel võttis ta ette veel ühe samasuguse reisi Kopenhaagenisse ja kaks reisi Soome, enne kui 9. või 11. jaanuaril 1919 Soome kaudu Eestisse siirdus.

Pärast seda kui Mothander 1919. aasta aprillis Rootsi tagasi pöördus, otsis ta uuesti üles Colvini, kellelt sai ülesande koostada Eestist saadud muljete põhjal kirjalik raport. Selles pidid

¹⁸KrA, Generalstaben, Inrikesavdelningen, F V, Vol. 4, “Förtrolig P. M. angående reservfänriken Karl Axel Mothander”.

kajastuma riigi majanduslikud ja sõjalised, aga ka rahvastiku- ja kultuuriolud. Samuti pidi ta iseloomustama Eesti juhtivaid tegelasi ning avaldama arvamust, keda neist võiks pidada piisavalt usaldusväärseks, et neile usaldada Eestisse saadetavaid toidu- ja sõjamoonaasaadetisi. Mothander kirjutaski üsna pika raporti, mille eest sai 2000 krooni. Edaspidi maksis saatkond talle palka 700 krooni kuus.

1919. aasta juunis reisis Mothander Põhja-Norrassa ja Soome, et teha kindlaks, kas peavad paika kuulujutud, nagu valmistaks seal ette kommunistlikku ülestõusu. Raporti eest, milles ta avaldas arvamust, et revolutsioon jääb tulemata, sai Mothander 1000 krooni. Järgmine ülesanne oli korraldada Helsingis, Tallinnas, Riias, Danzigis, Kopenhaagenis ja Kristianias järelevalvet Ameerikast välja saadetud Vene bolševike üle, kes võinuks nende sadamate kaudu püüda Ameerikasse tagasi pöörduda. Mothander organiseeriski asja oma Tallinnas, Helsingis, Riias ja mujal elavate tuttavate kaudu, kellega ta kirja teel ühendust pidas. Sama aasta novembris jälitas Mothander uuesti Reedi ning oli seejärel tööta kuni 1920. aasta märtsini, mil talle anti uuesti ülesanne kontrollida Ameerikasse tagasipöördumise soovis kahtlustatavaid bolševikke ning mida ta jällegi tegi omaenda agentide kaudu. Pärast seda on Mothander käinud mitu korda Colvinilt uusi ülesandeid küsimas, kuid kuna vastus oli alati eitav, otsustas ta 1920. aasta sügisel uuesti Rootsi sõjaväe teenistusse astuda.

Mothander eitas ameeriklastele Rootsi olude kohta teabe edastamist. Samuti eitas ta samasuguste ülesannete täitmist mõne teise välisriigi heaks.

20. jaanuaril 1941. aastal Lindhagenile kirjutatud kirjas nimetab Mothander oma noorust ebastabiilseks ja liialdustesse kalduvaks. Vaatamata headele eeldustele viinud nõrkused teda mõtlematuste ja nooruslike rumaluste teele, milles tal tuli põhiliselt süüdistada iseennast — kuigi ta olevat langenud ka ebaõigluse ohvriks. Samas kirjas väidab Mothander, et Rootsist lahkudes hakkas tal hästi minema, sest “alles siis sain ma tegelda asjadega, mis mulle tõepoolest sobisid”. Kindral Mannerheim olnud üks vähestest, kes oskas tema nooruslikku talenti hinnata.¹⁹

¹⁹SSA, Carl Lindhagens Samling, B 5, Vol. 141, Mothander Lindhagenile 20.1.1941, lk 5–6.

Nädalajagu varem Lindhagenile kirjutatud kirjas on Mothander rõhutanud, et on ilma teiste abita elus paljude raskete olukordadega toime tulnud ning et ta tunneb hästi oma nõrku ja tugevaid külgi. Viimaste seas olevat tema “vaieldamatu organisatoorne anne, selge hinnanguandmisvõime ja julgus omaenda hinnangutele toetudes otsuseid vastu võtta”. Mannerheim olla ütelnud, et ta on harva kohanud kedagi, kellel oleks niivõrd ilmne anne sõjaliseks organiseerimistööks ja igasuguste raskuste ületamiseks. Mothander tõdeb: “Ma ei ole seega mitte ühekülgne inimene.”²⁰

Romaani *President* esimeses peatükis (“Ohtlik missioon”) leiab omajagu taustainfot peategelase Carl Fredrik Eki kohta, mille põhjal saab välja tuua hulga rööbikjoooni Mothanderi enda tegeliku elukäiguga.

Mõlemad olid pärit ametnikuperest ning pidid astuma oma isa jälgedes. Nagu Mothandergi, kes oli oma karjääri alguses sunnitud tegelema ebaseeldiva kirjutuslauatööga, pidi Ek vaevlema Kuninglikus revisjoniosakonnas (Mothander 1923: 8–9). Mõlemad elasid üle tormilise armuloo, mis Mothanderi puhul viis otseselt sõjaväelise karjääri alguseni, samas kui Eki puhul kiskusid “maailmasõja tuuled” ta niisama endasse (Mothander 1923: 9).

Mõlemad Carlid liitusid 1918. aasta kevadel vabatahtlikult võõrriigi sõjaväega, millest said pataljoniülema kogemuse, majori auastme ja senisest suurema enesekindluse. Kui Mothander pärast seda Stockholmi Ameerika saatkonna agendina Läänemereäärsetes maades mitmesuguseid ülesandeid täitis, hulkus Ek omal käel ringi “uutes riikides teisel pool Läänemerd”, kuni astus Stockholmi Akvitaania saatkonna teenistusse, kus ta muutus usaldatud meheks ja elas läbi igasuguseid seiklusi “kulleri või saadikuna välismaistel teedel ja radadel” (Mothander 1923: 10).

Mõlemad majorid iseloomustavad ennast seiklushimulise ja seetõttu mõneti ettevaatamatu isiksusena, mõlemad omistavad endale nõrkust ilusate naiste vastu ning vastumeelsust ametnikutöö suhtes. Kokkuvõttes võib öelda, et enda sõnul mitte just ühekülgne Carl Axel ning Carl Frederik, “kelles on kehastunud vastuoksus ise” (Mothander 1923: 9), toetavad üheskoos küllaltki hästi

²⁰SSA, Carl Lindhagens Samling, B 5, Vol. 141, Mothander Lindhagenile 12.1.1941.

Mothanderi väidet, et romaan on kirjutatud just nimelt tema enda sõjaaegsete üleelamiste põhjal.

Siiski ei puudu teosest muidugi ka püüe tegelikkust ilustada, mille pealiskaudseks näiteks võib tuua ilukirjandusliku ja tegeliku majori välimuse iseloomustuse. Carl Fredrik Ekile on Mothanderi järgi iseloomulik “hoolitsetud, kuid mitte keigarlik riietus, siledaks raseeritud, tõsine nägu, kaalutud liigutused ning treenitud ja tugev keha” (Mothander 1923: 8). Samas kirjutab Einar Lundborg Mothanderi enda kohta:

Ainult need, kellel on olnud au näha härra alampolkovnikut vormis, suudavad endale ette kujutada, millist koomilist vaatepilti ta pakub. Veidi küürus selg, suur pea, ei mingit kaela, kohmakad jalad, paksud reied, kõverad jalad jne, ning alati vöö! mis ulatab vähemalt rinnuni.²¹

Sellistest kohendustest mööda vaadates — kindlasti pole ka Lundborg objektiivne — võib öelda, et Eki ja Mothanderi ühisjooned on niivõrd ilmsed, et pigem torkavad silma hoopis erinevused majorite vahel. Neist kõige olulisem puudutab Eestis viibimist. Kui Mothander oli Eestis 1919. aasta esimesel poolel, siis *Presidendi* tegevus on paigutatud 1921. aastasse, s.t romaani tõenäolisesse kirjutamisaega, mil Eesti Vabadussõda oli juba lõppenud. Romaanis antakse ka mõista, et Ek on varemgi Lavoonias käinud ning tunneb sealseid võimukandjaid hästi (vt Mothander 1923: 12), mistõttu ei saa välistada, et episood Rootsi vabatahtlikega on osa ka fiktsionaalse majori ajateljest.

Tundub aga, et sisuliselt seostub raamat 1921. aastaga vähe, kujutades endast pigem segu Mothanderi 1919. aasta kogemustest ning odava seiklusromaaniga klišeedest. Kui enamasti pole nende kahe aspekti eristamine kuigi raske ega ka huvitav ülesanne, siis sedasama ei saa väita teose põhiintriigi — Skandinaaviast organiseeritud ja Lavoonia valitsuse vastu suunatud “kodanliku revolutsiooni” kohta. Mis on sellest väljamõeldu ja mis — kui üldse — väljaõeldu?

²¹KrA, Einar Lundborgi mälestused, lk 21.

TOIMUMATA JÄÄNUD REVOLUTSIOON

Rootsi vabatahtlike kaasamise kavatsused Eesti Vabadussõtta (ja teistesse Esimese maailmasõja jätkukonfliktidesse) on keeruline teema. Ei saa öelda, et ükski olemasolevatest, enamasti piiratud allikmaterjalil põhinevatest uurimustest seda päriselt avaks.²²

Teise maailmasõja eelses Eestis eelistati vabatahtlike sõjategeerulisemate külgedest pigem mööda vaadata. Vabadussõja Ajaloo Komiteele mõeldud Mothanderi kirjutist näiteks ei kasutatud, mille üle ta kirjutas komitee juhatajale kolonel Mihkel Kattaile pettumust väljendas, enda sõnul siiski mõistes, et “populaarses teoses tuleb hoiduda kõigest, mida võiks ükskõik millises mõttes solvavaks pidada”.²³ Sel perioodil ajakirjanduses ilmunud vähesed kirjutised “Rootsi abist” on kõik ülevoolavalt positiivsed ning täis tänusõnu vabatahtlikele, “kes kõige raskemal ajal meile appi ruttasid ja meid meie raskes vabadusvõitluses toetasid ja aitasid”.²⁴ Korpusega seotud probleemidele pööratakse tähelepanu vaid möödaminnes, näiteks sissejuhatusega “Siinkohal ei saa ka jätta nimetamata väikest vahejuhtu” (Rootsi sõjalisest. . . 1928).

Tegelikult olid Rootsi vabatahtlikega seotud probleemid palju suuremad kui meeste madal moraal või isegi salga ohvitseride omavoliline tegutsemine Franchi küsimuses. Need jõudsid välja selleni, et värbamisalgatused ei pruukinud üldse olla lojaalsed neile valitsustele, keda justkui abistama tuldi.

Eelkõige oli hoiatav näide olemas Lätist. 18. veebruaril 1919. aastal jõudis Liibavi sadamasse aurik Runeberg, pardal Liivimaa maamarssal Heinrich von Stryk, Rootsi kindralstaabi Venemaa-ekspert kolonel Nils Edlund ning veel mõni baltisakslane ja rootslane. Sadamas pidas Läti politsei reisijad kinni ja otsis põhjalikult läbi. Edlundil asjade hulgast leiti väike, pitseriga suletud pakk. Kuigi Stryk ja Edlund nõudsid, et pakk viidaks Ameerika konsulaati, avati see Läti siseministeeriumis. Selgus, et paki oli Edlundile andnud Stryk, et see oleks välismaalase käes

²²Olemasolevatest vt Jaanson 1987; Ericson 1993, 1996a, 1996b. Rootsi korpuse tegevusest räägib ka Hans Björkegreni dokumentaalroman *Kandoonid Narvas* (Gandonerna i Narva, 1981).

²³Mothander Kattaile 26.12.1938: ERA, f 2124, n 3, s 779.

²⁴Rootsi sõjalisest. . . 1928. Vt ka Rootsi abi. . . 1928.

kindlalt kohas. Sellest tulid välja vägivaldse riigipöörde kavu sisaldavad dokumendid (Ericson 1996b: 84; Taube 1977: 187–189).

Dokumentidest selgus, et Stryk kavatses välja kuulutada — eeldades Entente'i ja Saksamaa nõusolekut — “Balti ühtsusriigi” (*baltischen Einheitsstaat*), mis pidi hõlmama Lätit ja ilmselt ka Eestit. Plaani teostamiseks kavatses Stryk niipea kui võimalik tuua Liibavisse Rootsi vabatahtlikest moodustatud ekspeditsiooniväe, Landeswehri juhtimise üle võtta ning kuulutada ennast “Balti vägede ülemjuhatajaks” (*Heermeister der baltischen Truppen*). Seejärel kavatses Stryk Saksa vägede juhataja väikival nõusolekul Kärliis Ulmanise juhitud Läti Ajutise Valitsuse kukutada ning seada ametisse kolmest konservatiivsest lätlasest ja neljateistkümnest baltisakslasest koosneva “koalitsioonivalitsuse”. Asjaolu, et sõjaministri abiks oli määratud Eesti sõjaväe Balti pataljoni staabiülem Victor von zur Mühlen, vihjab, et Stryki edasistesse plaanidesse kuulus ka Eesti maa-ala liitmine oma ühtsusriigiga. Enne kavatses Stryk aga 20 000-pealise väega Läti enamlastest vabastada, lootes selleks sõjamoona ja varustust muretseda Saksamaalt (Taube 1977: 191–193).

Nagu märgib Arved von Taube, oli Stryki edasiste plaanide seisukohast kahtlemata ülimalt oluline eeldus, et õnnestuks esimene samm: interventsioon eesotsas Rootsi abikorpusega. Nils Edlund kirjalikust raportist järgmisele maamarssalile Pilar von Pilchaule tuleb välja, et 18. veebruari 1919. aasta reis Liibavisse oli kavandatud uurimaks Rootsi ekspeditsioonivägede saabumistingimusi ning koostöövõimalusi olemasolevate võimuorganitega. Stryk edasised kavatsused tulid välja poliitilisest programmist, mida ta oli Stockholmis Edlundile näidanud ning mille eesmärk olnud saavutada rahvusrühmade vahel selline koostöö, mis lätlaste ja eestlaste nõudmisi võimalikult arvesse võtaks, kuid samas ka baltlastele “eksisteerimisvõimalused tagaks”.²⁵ Taube sõnul jääb raportist mulje, et Strykil oli õnnestunud Edlund täiesti enda poolele võita. Samuti kinnitab see, et ka Eestil oli koht Stryki plaanides (Taube 1977: 194–195).

²⁵Programm, millele Edlund osutab, oli tõenäoliselt sama sisuga kui Stryki märgukiri “Positive Reformvorschlage in der Baltischen Frage”. Vt KrA, Generalstab, Utrikesavdelningen, F V, Vol. 1.

Stryki kavatsuste juurde kuulus paratamatult arvestus, et Entente ei ole vastu baltisakslaste tulevasele võimule Baltikumis. Kindlasti oli tema plaanidesse olulisel määral segatud Stockholmi Ameerika saatkond, mille heaks töötas samal ajal ka Mothander. Edlundi ülekuulamisprotokollist selgub, et sõjaväeatašee Colvin oli rootslaste ja baltisakslaste kõigi plaanidega kursis: tal oli Ameerika saadiku volitus ekspeditsiooniküsimusega tegelda ning Colviniga peetud läbirääkimiste käigus ei puudutatud mitte ainult sõjalisi küsimusi, vaid ka poliitilist olukorda Baltikumis. Colvin oli lubanud ettevõtmisele Ameerika toetust ning teatanud, et seda on oodata ka Inglismaalt.²⁶ Kõigele lisaks osales ta plaanide sisulises väljatöötamises. Nagu selgub Axel Rappe ja Mannerheimi kohtumist kajastavatest dokumentidest, oli “Balti ühtsusriigi” ülesehituse kohta kõne all kaks võimalikku kava: Stryki oma Šveitsi eeskujul ja Colvini oma USA eeskujul.²⁷

See, et eelkõige arvestati just Ameerika huviga, tuleb välja ka Stryki enda teadetest Mannerheimile, milles sedastatakse, et Prantsusmaa on valmis Baltikumis Vene valgetele vabad käed andma lootuses, et niimoodi õnnestub Venemaale investeeritud miljardid päästa. Ka Inglismaa ei soovivat ühtset neutraalset Balti riiki, sest see tähendaks Venemaale teatavat kaitset ja muudaks keeruliseks rünnaku Venemaa vastu Läänemere suunal (!). Ainult Ameerika olevat valmis baltisakslaste plaani tingimusteta toetama, sest neil olevat ainult võita neutraalse riigi tekkest, mille kaudu saaks pidada kaubavahetust Venemaaga. Ka Vene valged polevat praegustes oludes Stryki plaani vastu.²⁸

²⁶Selles küsimuses oli Colvin ise läbi rääkinud Ühendkuningriigi saadikuga, kes päev enne Edlundi teeasumist oli viimasele teatanud, et kuigi otsest toetust ekspeditsioonile ei anta, abi ka ei välistata: selle eelduseks olla vaid kõigi Läti mitteenamlike poliitiliste jõudude nõusolek plaaniga. Kui Edlund sellest Strykile rääkis, oli Stryk ütelnud, et Lätist saadud teate järgi “üksmeelsus muretsetakse” (*die Einmütigkeit werde geschaffen worden*). Vt Edlundi ülekuulamisprotokolli 24. veebruarist 1919: KrA, Gustaf Hallströms arkiv, Vol. 11.

²⁷Dateerimata P. M. Rappele: KrA, Generalstaben, Utrikesavdelningen, F V, Vol. 1.

²⁸“Stormakternas ställning till Östersjöprovinserna (enl. exc. v. Stryk)”: KrA, Generalstaben, Utrikesavdelningen, F V, Vol. 1.

Ehkki Stryk lootis, et Entente Ulmanise valitsusele poliitilist survet avaldab, pidi riigipööre toimuma siiski sõjalise jõu ähvardusel. Teistest allikatest tuleb välja, nagu kavatsenuks ta Läti valitsuse vastu kasutada Rootsi vabatahtlikke ja Eesti valitsuse vastu Soome omi. Viimane plaan, mida Taube peab täiesti ebarealistlikuks, võis põhineda asjaolul, et Soome konservatiivsed ringkonnad nagu ka senaator Oswald Kairamo (Soome saadik Tallinnas) ja Mannerheim ise olid noore Eesti riigi suhtes vägagi kriitiliselt meelestatud. Võimalik, et Soome peastaabis töötav rootslane Rudolf Antoni, kes arreteeriti Liibavis koos Stryki, Edlundi ja teistega, oli mõeldud sidemeheks Soomega (Taube 1977: 198).

Eestisse puutuvaks võtmefiguuriks arreteeritud seltskonnas oli arvatavasti Eestimaa baltisakslane, reservleitnant Karl Stock, kes oli osalenud Balti pataljoni loomises Eestis ning käinud Eestimaa rüütelkonna ja oma väeosa ülesandel Saksamaal relvi, varustust ja raha muretsemas. Ilmselt oli ta määratud “Tallinna putši” läbiviijaks. Milliste jõududega Eestis riigipööre pidi toimuma, pole aga selge. Vähemalt Taube hinnangul oli 450-meheline Eesti sõjaväe Balti pataljon asukohaga Narvas selleks igas mõttes sobimatu (samas: 199–201).

Arreteerimistele eelnenud kuu jooksul olid sündmused arenenud kiiresti. 1919. aasta jaanuari keskel oli Nils Edlund koos kahe ohvitseriga viibinud Liibavis ning pakkunud end Läti valitsusele 3000–4000-mehelise Rootsi vabatahtlike korpuse organiseerijaks. Läbirääkimistest ei tulnud midagi välja, sest Läti valitsusel puudus sellise ettevõtmise jaoks raha. Küll aga pakkus Läti BDNA (*Baltisch-Deutschen National-Ausschuss*) Landeswehrikomisjoni eesistuja Friedrich von Samson-Himmelstjerna rootslastele krediiti vähemalt seitsmesaja vabatahtliku värbamiseks. Liivimaa rüütelkonna esindajad ning Saksa saatkond Liibavis pakkusid võimalust ka rohkem raha muretsema, mille Läti valitsus aga tagasi lükkas, kartes kaotada Entente'i toetust (Taube 1977: 185).

Läti-Rootsi värbamisbüroo sai aga tööd alustada ning ühtlasi algasid Stockholmis korrapärased organiseerimiskoosolekud, kus osales tosinkond Rootsi ohvitseri. Enamik oli teeninud Rootsi brigaadis Soome kodusõjas, nende hulgas brigaadi juht Harald Hjalmarson. Kohtumistel viibis ka Stockholmi Saksa saatkonna esindaja ning vähemalt algul tehti koostööd Läti ajutise saatkon-

naga. 4000-mehelise Rootsi ekspeditsiooniväe formeerimiseks kavatseti raha koguda Põhjamaades. Eriti loodeti Soome ja kindral Mannerheimi toetust sellele ettevõtmisele. Veebruari algul käis seetõttu Mannerheimiga läbirääkimisi pidamas üks vandenõulastest, Rootsi kindralstaabi ohvitser Axel Rappe (Ericson 1996b: 85–86).

Rappe sai vandenõulastelt ülesande Mannerheimi teavitada, et Rootsi valitsus on värbamisküsimuses heasoovlikult neutraalsel seisukohal ega ole vastu von Stryki viibimisele Rootsis ja tema läbirääkimistele erinevate võimude esindajatega. Ametliku laenu saamise lootust Rootsis aga polnud. Mannerheimile tuli öelda ka seda, et koostöö Läti ametliku värbamisbürooga on võimatu ja värbamise organiseerimist tuleb alustada sellest sõltumatult. Tuli välja uurida, milline on Mannerheimi suhtumine baltisakslastesse, lätlastesse ja eestlastesse ning kuidas ta suhtub Stryki ja Colvini ettepanekutesse tulevase Balti riigi põhikorra korraldamiseks Šveitsi või Ameerika eeskujul. Ja mis kõige olulisem: tuli küsida, kas Mannerheim toetab mõtet baltisakslaste organiseeritud Rootsi sandarmikorpusest ja kas ta usub, et lätlased oleksid valmis koostööks sellega tingimusel, et Läti “täielikult tunnustab õigust eraomandile”. Juhul kui lätlased sellega ei nõustu ja korpuse loomist takistada püüavad, kas Mannerheim oleks ikkagi nõus selle loomist toetama ja millisel kujul? Kas Soome, Eesti või puhtalt Balti lipu all? Ja lõpuks, kas Mannerheim saab ehk aidata varustuse, relvade või millegi muuga?

Saadud vastustest selgub, et kõige negatiivsem oli Mannerheimi suhtumine Eesti valitsusse: ta pidas seda liiga vasakpoolseks, eriti just August Reid, kes oli — seda väidetavalt Mannerheimi sõnul — Soome nõudmisel küll töö- ja hoolekandeministri ametist tagasi astunud, aga tema mõju oli endiselt suur. Mõistlikemaks Eesti juhtivate isikute seast pidas Mannerheim Pätsi ja Laidoneri, kellest viimane kuuluvat tegelikult Vene valgete sekka ja olevat valmis õigel hetkel maski eest heitma. Ka Eesti sõjavägi oli Mannerheimi meelest kahtlase väärtusega, sest väga suur osa sõduritest olevat punased. Sellegipoolest polnud ta pime eeliste suhtes, mida aktiivne sekkumine Soome lahe lõunakalda sündmustesse kaasa toob, sest Soomele oli eluliselt tähtis, et taas jalule tõusev Vene riik ei saaks endale mereväebaase Soome ja

Liivi lahe kaldal. Selle vältimiseks pooldas Mannerheim mingisuguse Balti liidu loomist, kuhu võiksid kuuluda ka Läänemere provintsid. Von Stryki ettepanek oli Mannerheimi jaoks uus, kuid sümpaatne. Samas leidis ta, et selle teostamine oleks seotud paljude raskustega ning Mannerheim polnud valmis Eesti valitsusele plaani vastuvõetavaks tunnistamiseks survet avaldama, nagu vandenõulased olid ilmselt lootnud. Juhul aga, kui eestlased plaani toetavad, oli ta valmis selle teostamisele kaasa aitama. Samal tingimusel oli ta nõus toetama ka Rootsi vabakorpuse loomist Lätis, kuid ei näinud võimalust materiaalseks abiks Soome poolt. Korpuse paiknemiskohaks soovitas ta Liibavit.²⁹

Mannerheimi poole pöörduma võis vandenõulasi julgustada see, et ta oli juba varemgi võimaliku Skandinaavia abikorpuse loomise vastu huvi tundnud. Ta oli üsna otseselt sekkinud läbirääkimistesse Eestisse Rootsi vabatahtlike värbamise küsimuses, mis olid alanud 1918. aasta detsembri lõpupäevil. Eesti valitsuse poolt osales neis põllutööminister Otto Strandman, kelle läbirääkimispartneriteks olid samad ringkonnad, kes veidi hiljem Strykiga koostööd tegid; Eesti puhul küll mitte Edlund, vaid Rootsi brigaadi endine ülem kindral Harald Hjalmarson ja Pietarisaari suurtükiväekooli endine ülem kolonel Adolf Hamilton. Viimasel oli Mannerheim ise soovitanud eestlaste värbamiskampaanias osaleda.

Tundub, et Mannerheim pidas Eestit ja Lätit võimalikuks sil-lapeaks, millest alustada sõjakäiku enamlaste vastu. Selliste plaanide toetamine oli ühtlasi osa samal ajal toimunud Soome orientatsioonimuutusest Saksa-sõbralikult positsioonilt Entente'i-sõbraliku poole. Peamine välisriik, mis avaldas sellal Skandinaavia maadele survet Balti abikorpuse moodustamiseks ja kauges tulevikus Balti liidu loomiseks, oli Suurbritannia.³⁰ Ühendkuningriigi plaanide toetamine Baltikumis oli Mannerheimile sobiv võimalus näidata Soome meele muutust, aidates ühtlasi kaasa bolševikevastasele võitlusele Soome lahe lõunakaldal, mis oli loo-

²⁹Rappe raportit vt KrA, Generalstaben, Utrikesavdelningen, F V, Vol. 1: Axel Rappe, “Förtrolig rapport från resa till Helsingfors den 28 jan. – 5 febr. 1919” (edaspidi Axel Rappe raport).

³⁰Suurbritannia ja Balti liidu temaatika kohta vt Jaanson 1990: 1896–1898.

mulikult ka Soome huvides. 17. detsembril 1918. aastal oli ta viibinud Kopenhaagenis, kus kohtus salaja Taani poliitikute ja teiste juhtivate tegelastega võimaliku valge vabatahtlikekorpuse loomise küsimuses. Sealt läks ta edasi Stockholmi, kus instrueeriski oma vana alluvat Hamiltoni Eesti vabatahtlike asjadega tegelema. Ilmselt pole juhus, et kolm päeva pärast seda loodi ka Soomes Eesti abistamise komitee eesotsas senaator Oskar Wilho Louhivuoriga ja algas Soome vabatahtlike värbamine, mis mõni päev hiljem sai ametliku vormi komitee ja Eesti Ajutise Valitsuse vahelise lepinguga.³¹

Kui lootused Mannerheimi aktiivseks kaasamiseks ometi luhusid, hakkasid Stockholmi vandenõulased otsima teisi rahaleidmisvõimalusi. Muu hulgas pakuti välja plaan Läti raudteed kümneks aastaks Suurbritanniale panti panna, millega võinuks teeneda kaks kuni kolm miljonit naela ning ühtlasi saavutada seda, et London avaldaks survet Rootsi valitsusele aktiivsema Läti poliitika ajamiseks. Teine variant oli panna Rootsi ettevõtjatele pooleteise miljoni naela eest panti Läti metsad, mida selleaegne arenev Rootsi tuletikutööstus oleks võinud edukalt ära kasutada. Läti Ajutine Valitsus ei teadnud nendest plaanidest tõenäoliselt midagi (Ericson 1996b: 86).

Õigupoolest lagunes Rootsi ohvitseride vandenõu koost juba päev enne Liibavi arreteerimisi. 17. veebruaril 1919 ilmus *Stockholms-Tidningen* artikkel, milles paljastati, et Rootsi-Läti värbamisbüroo ei tööta mitte Läti Vabariigi, vaid hoopis selle suurimate vaenlaste, Balti parunite huvides, mis võivad tähendada isegi seda, et vabatahtlikud, selle asemel et Läti “demokraatlikku rahvast” nende vabadusvõitluses toetada, “ühel kaunil päeval võib-olla isegi relv käes selle vastu seisavad” (Värvingen... 1919). Tõepoolest oli Edlund juba 20. jaanuari paiku avaldanud soovi alluda Saksa ülemjuhatusel ning Läti valitsusest täiesti mööda minna. Ka lätlastele oli Edlundi ja Stryki suhtlemine hakanud muret tegema ning nagu *Stockholms-Tidningen* kartsid ka nemad, et maamarssal kavatseb vabatahtlikke kasutada omaenda Balti riigi loomiseks. Seejärel katkestas Ulmanise valitsus

³¹Osutusi Mannerheimi sellesihilise tegevuse kohta vt Jaanson 1987: 31–33.

värbamisbürooga suhted (Taube 1977: 186) ning lõpuks viisidki kahtlustused Edlundi, Stryki ja teiste arreteerimiseni Liibavis.

VABATAHTLIKE JÄRELLUGU EESTILE

Lätlased on nn Stryki afääris näinud mõistagi eellugu 16. aprillil 1919. aastal aset leidnud Liibavi putšile, mille käigus Ulmanise valitsus tõepoolest kukutati ja seati ametisse Saksa-meelne nukuvalitsus eesotsas kirjanik Andrievs Niedraga (vt Rimscha 1977). Ei ole kindel, kas Stryki afääri tagajärjel jõudis eestlasteni teavet ka vandenõulaste Eesti-suunaliste plaanide kohta, kuid nii või teisiti pole midagi imestada kahtluste tekke üle, et ka siinsed Skandinaavia vabatahtlikud võivad “parunite” teenistuses seista.

Eialgu näisid sellised kuuldused olevat seotud pigem Taani vabatahtlikega. 8. aprillil kirjutas välisministeeriumile Eesti konsul Stockholmis Arnold Posti ja kaebas (Franchi juhtumile viidates), et Rootsis on “rootsi vabatahtliste skandaali või mässu pärast Eestimaal” päris torm lahti ning avaldas arvamust, et selle asemel et Eestisse “kõiksugu võõrast mittesoovitavat elementi” koguda, võiks hoopis Saksamaalt ja Austriast eesti sõjavangid tagasi kodumaale tuua, kus nad Eesti sõjaväe koosseisus võidelda saaksid. Postile oli kindlatest allikatest teada, et ühe osa Taani vabatahtlike taga seista “koguni meie parunid ja teab veel mis!”, kelle eesmärk olla koos eestlastega enamlaste vastu võidelda, “et pärast Eestit kukutada ja paremal juhtumisel Venemaa külge aidata liituda jne.”³²

Peatselt oli Postil üht-teist teatada ka Rootsi vabatahtlike kohta. 24. aprillil 1919 andis ta välisminister Jaan Poskale salajases kirjas teada, et Rootsi korpuse endine ülem major Mothander viibib Stockholmis ning konsulaadil on kindlaid teateid, “et ta balti parunitega siin koos töötab (arvatavasti juba Eestimaal olles) ja tal viimaste raha rohkesti tarvitada on”. Lisaks otsivat Mothander raha pakkudes inimesi oma teenistusse ning seletavat, et “Eesti Valitsus ning front varsti kokkulangema saavad, kui ta juba enamline ei ole”. Ka oli tahtnud Mothander päev varem Ameerika saadiku

³²Posti välisministeeriumile 8.4.1919: ERA, f 957, n 1, s 1072, l 81–82.

jutule minna, kuid saanud ainult esimese sekretäri kokku. Mida Mothander saatkonnas rääkis, Posti ei teadnud.³³

Oma kahtlustest teavitas Posti ka Eesti esindajat Skandinaavia Eduard Virgot. 29. aprillil 1919 kirjutas Virgo omakorda Rein Eliaserile kohtumisest Rootsi väliministeeriumi sekretäri Gustaf von Dardeliga, kes oli Virgolt küsinud, “kas Teie seda maad esitate, kus hiljuti revolutsioon toime pandi?” (s.t Lätit). Virgo oli vastanud, et Eesti valitsus “esialgu veel püsib”, kuid soovitas “igasugustes asjades, milledel parunite lõhna juures ja, mis Eestist pärit, kõige kindlamat eitamist (muidugi seks korraks, kui nende “revolutsioon” korda läheb)”.³⁴

Kahtlused muutis eriti päevakohaseks see, et õigupoolest polnud Rootsi vabatahtlike lugu Eestis Franchi juhtumiga veel läbi saanud. 20. märtsil tegid korpuse ülema kohalt tagasi astunud Mothander, äsja uueks ülemaks saanud Hällén, kapten Wallgren ja leitnant Palludan Ajutisele Valitsusele ühisavalduse reorganiseerida Rootsi korpus nn Skandinaavia korpuseks, mille koosseisus pidid olema kaks jalaväe- ja üks kuulipildujakompanii ning lisaks taanlastest koosnev kergekuulipildujaüksus. Värbamist taheti peale Rootsi alustada ka Taanis ja Norras ning allakirjutanud lubasid juhul, kui Ajutine Valitsus maksab neile tagatiseks pool miljonit marka, luua korpus kolme nädala jooksul. Vastaseks juhuks esitasid nad ultimaatumi Eesti teenistusest lahkuda.³⁵

Tundub, et Eesti valitsusega saavutati mingi kompromiss, sest kõik peale nagunii tagasi astuva Mothanderi jäid teenistusse edasi. Pole selge, kas anti ka ametlik nõusolek Stockholmis värbamist alustada või mitte. Igatahes oli Palludan 29. märtsil 1919. aastal juba teel Skandinaaviasse, kaasas Mothanderilt saadud volitus uut värbamist alustada. Helsingis käis ta Eesti esindaja Oskar

³³Posti Poskale 24.4.1919: ERA, f 957, n 11, s 45, l 61.

³⁴Virgo Eliaserile 29.4.1919: ERA, f 957, n 1, s 1072, l 85.

³⁵Mothander, Hällén, Palludan ja Wallgren Eesti valitsusele 6.4.1919: ERA, f 2315, n 1, s 22, l 107. Vt ka Jaanson 1987: 69. Victor Anton Palludan oli Taani leitnant, kelle teenimine seales sõjaväes oli mingi kuriteoga seotud skandaali tõttu järsult lõppenud. Eestisse oli ta tulnud 1919. aasta 24. veebruaril koos veel kuueteistkümneme taanlasest vabatahtlikuga. Siin liideti nad Rootsi korpusega, kus nad moodustasid omaette väikese Taani üksuse (Jensen 1998: 126).

Kallase juures küsimas tunnistust, et läheb Rootsi Eesti valitsuse ülesandel. Kallas võttis neis asjus omakorda ühendust Tallinnaga, kust tunnistust aga ei saadatud.³⁶ Imselt aprilli algul esines samasuguse palvega Posti Stockholmist, aga Eesti valitsus vastas, et enne ürituse rahastamise küsimuse lahendamist mingit volitust Palludanile ei anta.³⁷

Võib-olla seetõttu tegi Hällén 10. aprillil 1919. aastal valitsusele uue ettepaneku korpus reorganiseerida, teatades, et ta suudaks kolmest Skandinaavia riigist värvata kokku tuhat meest. Lisaks ei pidanuks Eesti valitsus soovitavat summat mitte kohe välja maksma, vaid esialgu oleks tagatise olemas olles võimalik kasutada selleks “eraviisilist laenu”, mis tuli deponeerida Eesti Stockholmis konsulaadi juurde.³⁸

Eesti valitsus arutas Hälléni ettepanekut juba järgmisel päeval, 11. aprillil 1919, ja otsustas, et plaanile ei olda vastu. Konstantin Päts võttis ühendust konsul Postiga ja käskis uurida, kas korpuse asutamiseks oleks võimalik mõnest Rootsi pangast 10 miljonit krooni laenu saada.³⁹ 16. aprillil küsis rahaminister Juhan Kukk Posti arvamust ka Hälléni pakutud eraviisilise laenu võimalikkuse kohta.⁴⁰

Kuidas täpselt raha saadi, pole selge (kas tõesti baltisakslastelt saadud “eraviisilise laenu” teel?), kuid värbamine läks igatahes käima. Eri andmetel paiknes värbamisbüroo kas Stockholmis hotellis Anglains või kellegi preili Hjördis Ridderstadi korteris Drottninggatanil. 2. märtsil 1919 ilmus *Aftonbladetis* teade, et bürood juhatab leitnant Palludan ja Eesti valitsus olevat üritusele andnud 120 000 krooni algkapitali. 3. aprillil oli Palludani kolleeg leitnant Knud Clauson-Kaas alustanud samasse üksusesse värbamist ka Kopenhaagenis. Tema poolt ajalehtedele antud teadete järgi

³⁶Kallas Ajutisele valitsusele 29.3. ja 4.4.1919: ERA, f 2124, n 1, s 602, l 8–10.

³⁷Posti Ajutisele valitsusele [ilmselt 1. või 2. aprillil] 1919: ERA, f 1599, n 1, s 7, l 59. Vt ka Jaanson 1987: 72.

³⁸Hällén Ajutisele valitsusele 10.4.1919: ERA, f 20, n 1, s 64, l 15. Vt ka Jaanson 1987: 69.

³⁹Eesti ajutise valitsuse koosoleku protokoll 11.4.1919: ERA, f 31, n 1, s 12, l 77.

⁴⁰Kukk Postile 16.4.1919: ERA, f 20, n 1, s 64, l 20.

oli Koppenhaagenis kavas värvata sada meest ja Stockholmis veel kakssada (Jaanson 1987: 73).

Peatselt toodi ka Clauson-Kaas üle Stockholmi, kus temagi hakkas tööle Palludani ja Ridderstadi büroos. Viimasega oli seotud ka rootslasest leitnant B. A. Olafsson-Sjöby. Värbamist saatsid Stockholmi ajakirjanduses maikuus uued skandaalid: väidetavalt raisati Eesti konsulaadi kaudu saadud Eesti valitsuse raha hoopis kõrvalistele asjadele.⁴¹ 12. mail 1919 saatis Sjöby Rootsi ajalehetele öienduse, milles väitis, et ta pole Eesti konsulaadiga seotud, et Eesti konsulaat on üldse punane ja seisab enamlaste poolel ning tema oli koostööd teinud ainult preili Ridderstadiga, kes olevat organiseerinud meditsiinilist abi Rootsi korpusele. Üleüldse olevat Sjöby soovitanud rootslastel Eestisse mitte minna ega olevat tegelnud mitte nende sinna saatmisega, vaid vastupidi: Eestis viibivate Rootsi vabatahtlike välismaalt koju aitamisega.⁴² Sjöby jutt lükati peatselt ümber: Ridderstad ja Clauson-Kaas olid tõepoolest värbamisega seotud ja väga tõenäoliselt ka Sjöby. Mis aga puudutab suhteid Eesti konsulaadiga, siis olid need tõepoolest katkenud ilmselt juba aprillis (Jaanson 1987: 74). Seda näitab ka järgmine lugu.

1919. aasta jaanuaris oli Kalmari vanglast pärast üheksakuulise karistuse kandmist vabanenud tuntud petis ja juba maailmasõja ajal mitme välisriigi heaks töötanud Johan Fritjof Verner (Joffe) Strömberg, keda hiljem tunti hüüdnime all Estlands-Strömberg või ka lihtsalt Estland. Vanglakaristust kandis ta selle eest, et oli korraldanud Soome kodusõja ajal korjanduse puudust kannatava Soome heaks, kuid kogutud raha omaenda tasku pistnud. 1919. aastal sai ta sama trikiga uuesti hakkama, seekord "Eesti heaks", millest tulenes ka tema hilisem hüüdnimi (Korn 2013: 582–583).

25. juunil 1919. aastal, veidi enne teist korjandusafääri, kuuldas Strömbergi üle Rootsi politsei.⁴³ Strömberg tunnistas, et oli kavatsenud lasta ennast Eestisse vabatahtlikuks värvata ja aprill-

⁴¹Vt nt *Dagens Nyheterist* (3.5.1919) tõlgitud artiklit "Timukatekogumine Eestimaale": ERA, f 2315, n 1, s 24, l 132.

⁴²Vt De svenska Estlandsvarvningarna. 1919.

⁴³SRA, Polisbyrå för överbakandet av utlänningar i riket, F 1, A, Vol. 3, Doss. 186.

lis seetõttu külastanud hotellis Anglais asuvat värbamisbürood, kus töötasid Taani leitnant Palludan, Soome preili Ridderstad ja Rootsi leitnant Sjöby. Kuna Strömbergile näis, et büroos valitseb suur segadus, ei astunud ta siiski Eesti sõjaväeteenistusse, vaid läks hoopis Eesti konsuli Arnold Posti juurde ning rääkis talle, et nimetatud büroo on ilmselge bluff. Seepeale sai ta Postilt ülesande välja uurida, millega nimetatud isikud ja lisaks veel teine Taani leitnant, Clauson-Kaas õigupoolest tegelevad ja ega nad enamlaste teenistuses seisa. Teadete eest pidi Strömberg saama tasu. Ta võttis ülesande vastu ja käis mitu korda värbamisbüroos, kuid ei jõudnud asja selgitamisega kuskile.

Vahepeal sai Strömberg Eesti konsulaadi sekretärilt Richard Esbergilt teisigi ülesandeid: uurida välja, millega tegelevad Stockholmis keegi venelane Korff, polkovnik Krusenstern⁴⁴ ja veel keegi välismaalane Schwallbach, kes olid palunud viseerida passi Eestisse sõiduks. Ühtlasi pidi ta järele kuulama, ega parun von Üxküll ole bolševik ning väliseestlane Oskar Elevant Eesti valitsuse vastu meelestatud. Rootsi politseile antud ütluste põhjal ei õnnestunud Strömbergil midagi teada saada, ning kui Posti oli talle maikuus teinud ettepaneku astuda ühendusse kellegagi Rootsi välisministeeriumist, et sealt Eestisse puutuvate asjade kohta teateid muretseda, oli Strömberg sellest keeldunud ja suhted Eesti konsulaadiga katkestanud.

Tundub siiski, et Strömberg uuris kahtlase värbamisbüroo tegeleste kohta välja rohkemat, kui ta Rootsi politseile tunnistas. Ilmselt pärinesid just tema käest Arnold Posti teated ja kahtlused Palludani ning Mothanderi suhtes, mis tulevad välja tolleaegsest diplomaatilise kirjavahetusest.⁴⁵

⁴⁴Otto von Krusenstern, alampolkovnik, Vene valgete Põhjakorpus staabiülem.

⁴⁵Vt ülal. Konkreetseid kahtlusi väljendas Posti ka Palludani suhtes. 20. aprillil 1919 kirjutas Karl Menning Tallinnasse välisministrile: "Siin käis Posti Stockholmist, rääkis kõiksugu asju, ütles neid Teile teatanud olevat. Mis leitnant Palludanisse puutub, siis ei tea ma kas kõik tõsi on, igatahes on ta mehikene, kelle kätte ei oleks tohtinud vabatahtliste asja anda. See võib palju pahandust teha." Menning Poskale 20.4.1919: ERA, f 957, n 11, s 98, lk 28–29.

Hirm, nagu kavatsetaks Eestis just Skandinaavia vabatahtlike abiga riigipööret toime panna, jõudis haripunkti mai algul. 2. mail 1919 kirjutab Eduard Virgo Stockholmist Kopenhaagenisse Eduard Vildele ning teatas, et oli Postilt kuulnud: Eestis kavatsevat parunid “umbes niisamasugust “putsch’i” nagu Liibavis” ning nende “Balti Delegatsioon” Stockholmis töötavat selle eesmärgi nimel. Virgo hoiatas, et “[u]mbes paari nädala jooksul pidavat meil midagi sündima, mida ja kuidas, seda ei teata, kuid kujutatakse nii, et parunid meie saksa väeosade, võib olla ka Daani ja Rootsi vabatahtlike ning kodumaale tagasi saadetud soomlaste (kes praegu alles Helsingis!) abil valitsust tahavad kukutada”. Ühe võimalusena, kuidas see võiks toimuda, arvas Virgo, et “üleval nim. väeosad enamlastele esmalt väerinna avavad ja siis segaduse ajal Tallinnas tembu ära teevad”. Igatahes arvas ta, et Eestis tuleks ettevaatlik olla.⁴⁶

6. mail 1919 käis Virgo Rootsi välisministri Johannes Hellneri jutul, kellele ta muu hulgas rääkis, et Balti parunite “sihiks on Eesti valitsust kukutada, nagu see hiljuti Liibavis Läti valitsusega sündis, m.s. ka Rootsist Eestisse sõitnud vabatahtlike abil, kelledest nad mõned mehed äraostmisega enda poole on võitnud”. Pärast kohtumist kirjutatud kirjas Jaan Poskale rõhutas Virgo uuesti, et “[k]ui juttusid uskuda, siis tahavad parunid m.s. ka rootsi ja daani vabatahtlikka tarvitada, et Eestis “putsch’i” teha. Herrad Motander, Sjöby ja neuu Ridderstad ja leitn. Palludan olevat nende teenistuses”.⁴⁷ Järgmisel päeval teatas Kopenhaagenist ka Menning, et “siin suur põrandaalune tegevus käimas Vene tsaaristide poolt, kes käsikäes töötavad Balti sakstega (siin Liphardt, Rootsist Pilar, Saksamaal Valck, Dellingshausen etc), kes Daani vabatahtlistega katsuvad ühendusse astuda ja neid oma plaanide jaoks võita”.⁴⁸

7. juunil 1919 laekus Rootsi Helsingi saatkonnast Rootsi välisministeeriumile teade, et saatkonna poole oli pöördunud preili Hjördis Ridderstad. Too oli käinud hiljuti Tallinnas, kus ta arresteriti ja teda ähvardati mahalaskmisega, sest ta olevat ühenduses baltisakslastega. Ülekuulamisel oli Ridderstadile öeldud, et kogu-

tud teadete järgi oli ta Stockholmis tihedalt läbi käinud baltisaksa perekondadega, nagu tõendavat “Kapten [Tor(e)] Strömberg”, Nõukogude Venemaa diplomaatilise esindaja Vatslav Vorovski endine sõjaväeatasee, kes olla Stockholmis ametis Eesti spioonina.⁴⁹ Raske on öelda, kuidas ja kes kaks Strömbergi — Tore ja Joffe — segi ajas, aga tõenäoliselt oli just see teade põhjuseks, miks varsti pärast seda Rootsi politsei viimase üle kuulas.

Juuni lõpul, kui riigipööride ohtu võis ilmselt möödunuks pidada, võttis asja kokku Eesti Kindralstaabi Sõjaväe teadete kogumise osakond salajases memos välisministeeriumile. Selles sedastatakse:

Sõjakäigu jaoks Eestisse vabatahtlike kogumiseks olivad üle Saksamaa ja osalt ka Rootsis, iseäralised bürood korraldatud. [---] Rootsi vabatahtlike landeswehristide tuumaks pidi varem kapten parun Liilienkrants’i ja Co poolt, kes praegu ise Põhja armees teenivad, meile kaela sokutatud “Rootsi korpus” olema. Päril sõjakäigu jaoks oli aga ka Rootsis palju laialisem vabatahtlike kogumine ettevalmistatud ja sellekohane kihutus töö käimas.⁵⁰

JÄRELDUSED JA KOKKUVÕTE

Kahtlemata on *Presidendi* sisu nii peategelase kui tegevuspaiga osas tugevasti autobiograafiline ning ka põhiintriig pole päris laest võetud. Nagu on näha Stryki afääriga kaasnenud paljastustest, olid vähemalt kuni 1919. aasta veebruarini õhus kavatsused kasutada Rootsi vabatahtlike väge, et teostada Lätis riigipööre ja aidata jalule mingisugune ühis-Balti riik. Ilmselgelt oli sellistes kavatsustes oma osa ette nähtud ka Eestile, kuid kahtlustused, et ka Eestis püüavad “parunid” Skandinaavia vabatahtlike abiga riigipööret teha, said õige hoo sisse alles pärast 1919. aasta aprillis toimunud Liibavi putši. Levima hakanud kuulujutud, mis mingil määral mõjutasid ka Eesti diplomaatiat, lähtusid Eesti Stockholmi konsullilt Arnold Postilt ja tema kaudu ilmselt Eesti konsulaadi agendilt

⁴⁶Virgo Vildele 2.5.1919: ERA, f 1621, n 1, s 126, l 77–78.

⁴⁷Virgo Poskale 6.5.1919: ERA, f 1621, n 1, s 126, l 79, 82.

⁴⁸Menning Poskale 7.5.1919: ERA, f 957, n 11, s 186, l 48.

⁴⁹SRA, Polisbyrå för övervakandet av utlänningar i riket, F 1, A, Vol. 26, Malmar Sagerile 7.6.1919.

⁵⁰Sõjaväe teadete kogumise osakonna salajased informatsiooni teated välisministeeriumile: ERA, f 957, n 1, s 1074, l 165–166.

Strömbergilt. Iseäranis murelikuks pidi eestlasi muutma asjaolu, et erinevalt Lätist olid sellised vabatahtlikud väeosad Eestis juba tõepoolest olemas ja tegevuses. Posti teadetes leidusidki nii Stockholmis tegutsenud Palludan ja Ridderstad kui ka Rootsi korpuse endine ülem Carl Axel Mothander kui isikud, kelle Balti “parunid” on ära ostnud. Juuni lõpul kinnitas ka Eesti kindralstaabi teadete osakond, millel võis peale Stockholmi konsulaadi olla teisi allikaid, et Rootsi korpusele oli ette nähtud mingi osa parunite plaanides.

Kuidas oli lugu Mothanderi osalusega tegelikult, on praegu veel raske täie kindlusega öelda. Lõplike vastuste leidmiseks tuleks ilmselt tutvuda baltisakslaste Stockholmi delegatsiooni ja Ameerika Stockholmi saatkonna materjalidega 1918.–1919. aastast. Oletatavasti võib aga väita järgmist.

Esiteks tuleb tähele panna, et kahtlused Rootsi vabatahtlike suhtes hakkasid levima alles pärast seda, kui Mothander oli Rootsi tagasi pöördunud ning Liibavi putš eestlaste meeled ärevile ajanud. Jutt, et Mothander oli “arvatavasti juba Eestimaal olles” parunitega koostööd teinud, võis olla lihtsalt väljamõeldis, eriti kui see pärines kurikuulsalt petiselt Strömbergilt.⁵¹ Pole peaaegu mingeid märke sellest, et Mothander oleks teinud koostööd Rootsi-Läti värbamisbürooga Stockholmis. Millegipärast leidub büroo tööst säilinud dokumentide hulgas üksikuid telegramme Mothanderilt,⁵² kuid näiteks raportis, mille Axel Rappe kirjutas pärast kohtumist Mannerheimiga, puudub Mothanderi nimi Eesti kohta käivas osas täiesti — Rootsi korpuse liikmetest mainitakse ainult kapten Liliencrantzi ja Wallgreni, kes ilmselt samuti Stockholmis praktilist värbamist korraldas.⁵³

⁵¹Ühe palju hilisema juhtumi puhul iseloomustas Rootsi politsei Estlands-Strömbergi järgmiselt: “Strömberg, kes on juba pikemat aega kriminaalpolitseile tuntud kui elukutseline petis ja kelle teadetes on tõde ja vale alati läbi põimitud...”. Vt SRA, Utrikesdepartementet, 1920 års dossiersystem, HP, Vol. 1459, “Vördsam P.M. till Herr Polismästaren” (18.11.1927).

⁵²Nt KrA, Generalstaben, Utrikesavdelningen (H), F V Handlingar rörande Lettland, Vol. 1, Mothander Blomqvistile 6.2.1919.

⁵³KrA, Generalstaben, Utrikesavdelningen (H), F V Handlingar rörande Lettland, Vol. 1, Axel Rappe raport, lk 1–2.

Teisalt oli just vandenõulaste põhiline abilootus Mannerheim see, kelle soovituskirjaga oli Mothander 1919. aasta jaanuaris Eesti sõjaväeteenistusse astunud. Siiski tundub, et soovitud tuleb pidada eelkõige osaks Mannerheimi laiemast Entente’i-sõbralikust Baltikumi-poliitikast. Mothanderi ja Eesti sõjaministeeriumi vaheline leping Rootsi korpuse loomiseks sõlmiti juba 27. jaanuaril, mis — nagu tuleb välja Rappe memost — oli päev enne seda, kui Mannerheim Stryki plaanist esimest korda kuulis. Seega pole usutav, et Mothanderi oleks Mannerheimi kaudu mõjutatud vandenõulastega koostööd tegema. Tõenäolisem on, et kui üldse, siis võinuks seda teha Ameerika saatkond Stockholmis ja eelkõige Mothanderi otsene tööandja Colvin, kes oli põhjalikult Stryki plaanidesse segatud. Otseseid tõendid baltisakslaste ja Mothanderi koostöö kohta seni aga pole, samas kui Edlundi või Hamiltoni kohta leiab neid küllaga.

Tundub, et teatava kindlusega võib ainult oletada, et Mothanderi Eestisse läkitamine ja Rootsi korpuse loomine olid seotud Entente’i plaanidega tugevdada bolševismivastaseid jõude Läänemere provintsid, eesmärk, mille heaks tegid tööd nii Mannerheim kui Ameerika saatkond Stockholmis. Kui on tõsi, et Stryk, Colvin ja Edlund nägid õnnetule Rootsi korpusele ette mingi koha oma revolutsiooniplaanides, siis võis see olla nõnda ka Mothanderi teadmata.

Lahtiseks jääb veel küsimus, kuidas oli selle kõige seotud vabatahtlik Franchi juhtum. Pärast Rootsi tagasi pöördumist väitis Mothander, et Eesti valitsus kahtlustas baltisakslaste pataljoni üle läinud Franchit salasepitsustes Balti parunitega (vt Mothander 1919). Kui Franchi mahalaskmine Rootsi korpuse ohvitseride poolt oli ajendatud mässust Mothanderi vastu (nagu ta oletas ise), siis jääb vägisi mulje, nagu oleksid baltlased ja Mothander olnud ühes paadis, mis tõenäoliselt tugevdas eestlaste kahtlusi viimase vastu. See mulje võib aga olla ekslik. Samuti ei pruugi tingimata midagi näidata asjaolu, et Mothander oli volituse Skandinaavias taas värbamist alustada andnud omakorda kahtlustuste

⁵⁴Arvestades, et Mothander oli Ameerika saakonna agent ja Mannerheimi soosik, ei tundu kuigi usutav väide, nagu oleks ta Eestisse tulnud ja Rootsi korpuse loomise ette võtnud täiesti omal algatusel.

ohvriks langenud Palludanile, kuigi sedagi peeti ilmseks kaudseks tõendiks Mothanderi vastu.

Lõpuks ei tõesta otseselt midagi ka *President* ise. Romaani kirjutamise ajaks oli Mothander kahtlemata informeeritud Liibavi putšist kui näitest sellise “kodanliku” riigipöörde võimalikkuse kohta Baltikumis. Kindlasti teadis ta ka varasemast Stryki ja Edlundi afäärist, mis samuti võis pakkuda sobivat kirjanduslikku ainet.

Seega võib ettevaatlikult — *in dubio pro reo* — oletada, et *Presidendi* süžee ei tugine otseselt Mothanderi tegevusele 1919. aastal Eestis. Küll aga väljendab selle temaatika — baltisaksa riigipööre Baltikumis, millesse on segatud ka rootslased (või vähemalt üks rootslane: sarmikas major Ek) — plaane, mis olid tollal tõepoolest õhus. Mothander oli kahtlemata vastavatele ringkondadele lähedal seisev isik ning tema seost vandenõuga täielikult välistada ei saa. Pole ka võimatu, et Eestist häbiga lahkuma sunnitud reservlipnik-alampolkovnik oleks hea meelega näinud, et talle oleks Ameerika saatkonnast sellise riigipöörde korraldamine ülesandeks tehtud. Võib-olla arutas ta seda võimalust ka oma tööandjate Colvini ja Thorlingiga. Ehk leidub kusagil isegi allikaid, mis seda kinnitaksid või selle ümber lükkaksid. Ent millised Mothanderi plaanid Eestisse tulles ka olid, ilmselt jäid need soovmõtlemise tasemele, nagu see lõpuks läks ka Stryki ja Edlundi omadega.

Kokkuvõtteks võib öelda, et Carl Axel Mothanderi romaani *President* autobiograafilisus on väljaspool kahtlust, mida näitab juba see, et Mothander ise on ilmselgelt peategelase major Eki prototüüp. See nagu ka Kallivali olustikupildid jm teoses esitatud taustainfo paigutub üsna selgelt “väljaõeldu” kategooriasse. Ka Kaido Jaanson hinnang “Eesti kodanlust abistama ei tõtanud need mehed küll poolehoiust või sümpaatiast” (1987: 47), mis käib nii Mothanderi kui Edlundi kohta, võib mingil kujul paika pidada. Siiski ei leidu midagi, mis otseselt kinnitaks Mothanderi seotust selle või mõne teise samasuguse vandenõuga nagu Edlundi ja Stryki oma, ning seetõttu ei saa väita, et romaani intriigi, mis on kahtlemata omal kombel tõsieluline, oleks otseselt autobiograafiline: tõenäoliselt ei inspireerinud seda Mothanderi enda hüpoteetiline tegevus 1919. aastal eesmärgiga Eestis riigipööret korraldada. Niisiis võib öelda, et see osa teosest liigitub pigem

väljamõeldiseks, küll aga mööndusega, et Mothander oli niisugus-test plaanidest tõenäoliselt juba 1919. aastal teadlik ja võib-olla ka pooldas neid.

Tuleb nõustuda ka Kaido Jaanson väitega, et Mothanderi suhtumine eestlastesse, nagu see raamatust välja tuleb, on üsna negatiivne (1987: 47). Tõenäoliselt on see seletatav kibestumisega ebaõnnestunud vabatahtlike-afääri pärast ja võib arvata, et ka Ameerika saatkonnale kirjutatud põhjalik raport Eesti kohta ei näidanud Eesti toleaegeid juhtivaid isikuid just heas valguses. Pole võimatu, et Mothanderi eitav suhtumine lisas hoogu ka tema suhtes 1919. aasta aprillis-mais tekkinud kahtlustustele.

Need jäid õhku veel kauaks ja põhjustasid Mothanderile ka ebamugavusi. Stockholmi *Eesti Päevalehes* ilmunud arvustuses Hans Björkegreni romaanile *Kandoonid Narvas* kirjutatakse, et Mothander oli käinud pärast sõdagi lehe toimetuses protesteerimas arvustuse vastu, milles Rootsi jõudnud Eesti põgenikud olid kritiseerinud tema “balti aadli prilli läbi” ajalugu käsitlevat mälestusraamatut (Romaan... 1981).

Kirjandus

- Aarma, Jüri 1997. Baroner, bönder och bolsjeviker i Estland. — *Luup*, nr 13, 23. VI, lk 29
- Alaküla, Allan 1997. Sild eelmisse Eestisse. — *Sõnumileht*, nr 162, 15. XII, lk 15
- Allpere, Andres 1997. Üks baltisaksluse luigelaul kõrvaltvaataja pilguga. — *Sirp*, nr 27, 18. VII, lk 17
- Andræ, Carl Göran 2011. Järelsöna. Major Carl Mothander — Tohisoo härra Carl. — Carl Mothander. *Rootsi kuninga valge laev: Riskantne mäng rannarootslaste pärast*. (Eesti mälu 45.) Tlk Anu Saluäär. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, lk 205–210
- Björkegren, Hans 1981. *Gandonerna i Narva*. Stockholm: Wahlström & Widstrand
- Carlsson, Conrad 1937. *Okänd svensk soldat*. Stockholm: Bonnier
- De svenska Estlandsvärningarna: En förklaring från löjtnant Olafsson-Sjöby. 1919.— *Dagens Nyheter*, Nr 127, 13. V, s. 7
- Ericson, Lars 1993. Sweden and Estonia's struggle for independence, 1918–1920 — Lars Ericson (ed.). “*The Boys from the North*”: *The Nordic Volunteers in Estonia's War of Independence 1918–1920*. Stockholm: Military Archives; Tallinn: State Archives, pp. 19–24

- Ericson, Lars 1996a. Frivilliga till Baltikum?: Sveriges stöd till de nationella frihetsrörelserna i Estland, Lettland och Litauen 1918–1920. — *Meddelande* 56. Stockholm: Föreningen Armémusei Vänner, s. 138–164
- Ericson, Lars 1996b. *Svenska frivilliga: Militära uppdrag i utlandet under 1800- och 1900-talen*. Lund: Historiska Media
- Hiiu, Toomas 2011. Carl Mothander. “Rootsi kuninga valge laev”. — *Eesti Päevaleht*, nr 17, 21. I, lk 20
- Jaanson, Kaido 1987. *Draakoni hambad: Rootsi ja Taani palgasõdurid 1919. aastal Eestis*. Tallinn: Eesti Raamat
- Jaanson, Kaido 1990. Põhjalvalgus või fatamorgaana?. — *Akadeemia*, nr 2, lk 1894–1904
- Jensen, Niels 1998. *For Dannebrog's Ære: Danske frivillige i Estlands og Lettlands frihedskamp 1919*. Odense: Odense Universitetsforlag
- Kaalep, Ain 1997. Eestlased, sakslased — ja rootslane. — *Looming*, nr 11, lk 1573–1574
- Kivimäe, Sirje 1997. Pilk eksklusiivse balti aadli ellu. — *Eesti Ekspress*, nr 25, 20. VI, lk B5
- Korn, Dan. 2013. *Kejne: Verkligheten bakom 1950-talets rättsröteaffärer*. Stockholm: Carlssons Bokförlag
- Liivak, Sander 1997. Rootslase märkmed kadunud Eestist. — *Postimees*, nr 158, 14. VII, lk 17
- Liivik, Olev 2011. Baltisakslaste ümberasumine Eestist 1939. aastal: Ümberasujate lahkumise motiivid. — *Acta Historica Tallinnensia*, nr 17, lk 37–54
- Lindhagen, Carl. 1938. *Memoarer: Tredje delen*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag
- Mothander, Carl 1919. C. A. Mothander om sina intryck av Narva-affären. — *Dagens Nyheter*, Nr. 102, 15. IV, s. 1, 9
- Mothander, Carl 1923. *Presidenten: En oblodig revolutionshistoria*. Stockholm: Lars Hökerbergs bokförlag
- Mothander, Carl 2010. *Parunid, eestlased ja enamlased*. Kolmas trükk. Tõlkinud Anu Saluäär. Tartu: Ilmamaa
- Mothander, Carl 2011. *Rootsi kuninga valge laev: Riskantne mäng rannarootslaste pärast*. (Eesti mälu 45.) Tõlkinud Anu Saluäär. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia
- Mothander, Carl 2013. *Baroner, bönder och bolsjeviker i Estland*. Tallinn: EELK Rootsi-Mihkli kogudus
- Oraas, Ants 1944. Sõjaaegset inglisi- ja rootsikeelset kirjandust Eesti üle. — *Eesti looming: Kirjanduslik koguteos*. 1. osa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjapaino, lk 116–131
- Puhvel, Jaan 1998. Arvustus: Carl Mothander. Parunid, eestlased ja enamlased. Tlk. Anu Saluäär. Tartu: Ilmamaa, 1997. — *Vikerkaar*, nr 4–5, lk 176–178
- Rimscha, Hans von 1977. Die Episode Niedra. — Jürgen von Hehn u.a. (Hrsg.). *Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten: Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1918–1920*. Marburg/Lahn: Herder-Institut, S. 237–326
- Rohmets, Helen 2010. Kättemaks põlisele vaenlasele?: Baltisakslaste kodakondsusküsimus vastloodud Eesti Vabariigis. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 1, lk 37–57
- Romaan rootsi vabatahtlikest Narva all. 1981. — *Eesti Päevaleht* (Stockholm), nr 30, 23. IV, lk 5
- Rootsi abi meie iseseisvuse võitlusel. 1928. — *Sõdur*, nr 36–38, lk 1044–1045
- Rootsi sõjalisest abist vabadussõjas. 1928. — *Kaitse Kodu*, nr 16, lk 762–764
- Taube, Arved von 1977. Von Brest-Litovsk bis Libau — Die Baltisch-Deutsche Führungsschicht 1918–1920. — Jürgen von Hehn u.a. (Hrsg.). *Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten: Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1918–1920*. Marburg/Lahn: Herder-Institut, S. 70–236
- Tonts, Ülo 1997. Teateid Tohisoolt. — *Eesti Päevaleht*, nr 162, 22. VII, lk 8
- Värvingen av Lettlandsfrivilliga. 1919. — *Stockholms-Tidningen*, Nr. 46, 17. II, s. 1
- Wadner, Gustav Martin 1928. *Den svenska insatsen i Finlands frihetskrig år 1918*. Stockholm: A. Börtzell

MART KULDKEPP (sünd. 1983) on lõpetanud Tartu ülikooli skandinavistika bakalaureuseõppe rootsi keele ja kultuuri alal 2006 ning magistriõppe 2010; filosoofiamagister 2010, praegu doktoriõppes Tartu ülikoolis ja Lundi ülikooli ajaloo osakonna külalisdoktorant. Töötas Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna germaani, romaani ja slaavi filoloogia instituudi Skandinavistika osakonna õppeülesannete täitjana 2007–2011, seejärel sama osakonna assistent.

